

Heidenstam och nazismen – ännu en gång

Personliga reflektioner med anledning av en ny bok i ämnet.

Erik Wennström, styrelseledamot i Heidenstamsällskapet

Tar vi inte Heidenstam och hans föregivna nazistsympatier på allvar, vi som fortfarande läser honom med glädje? Har vi kanske blivit något av vad man i tidens tecken skulle kunna kalla *nazismförnekare*, efter Per I Gedins och Martin Kylhammars ”försök att tvätta rent Heidenstams rykte”, genom att ”nedtona nazismen och att dra fram anekdotiska bevis för att det nog inte var så farligt i alla fall”? Ja det är med förlov sagt vad Dan Korn argumenterar för i sin bok *Ta Heidenstam på allvar* (2018), från vilken dessa citat är hämtade (s. 122); och det till priset av att vi inte heller i andra avseenden tar Heidenstam på allvar, menar Korn:

Beundrande litteraturhistoriker har för att rädda hans rykte valt att framställa honom som en harmlös och naiv gubbe, ständigt utnyttjad av fula fiskar i sin omgivning, en man som kunde skriva bra, men inget annat. Jag menar att det är på tiden att vi tar Heidenstam på allvar, även om det innebär att vi också måste ta hans uttalanden för det nazistiska Tyskland på allvar. Han har nämligen trots detta mycket att erbjuda, inte minst för förståelsen av hur tänkande och intellektuella människor kunde falla för locktonerna från Berlin. (s.6)

Boken tar sitt avstamp i nutidspolitiken, närmare bestämt i den sverigedemokratiska politiken. I sitt partiledartal under Almedalsveckan 2017 beskrev Jimmie Åkesson sin och partiets vision av det ”moderna folkhemmet” och den ”inkluderande nationalism” som de säger sig vilja förverkliga. Som avslutning på talet citerade Åkesson Heidenstams ”Medborgarsång”, kanske hans mest kända dikt, åtminstone inom socialdemokratin. Den ger ett fint uttryck för och sammanfattar vad Sverigedemokraterna eftersträvar, sade han i en intervju direkt efter talet: ”att bli ett enda folk och en nation”. I debatten som följde på talet kom åter den gamla käpphästen om Heidenstams nazism i bruk, och Dan Korn sällade sig till dem som anser att Heidenstam faktiskt ”föll för nazismens locktoner”. Boken har nog tillkommit först och främst för att visa att så var fallet, tror jag. För det rör sig närmast om ett slags försvarstal som påminner inte så lite om Per I Gedins filippik från 2011, *Varför får Heidenstam inte vara den han är?* – fast med omvända förtecken. Så när Dan Korn betecknar Gedins

filippik som ”en särskild liten bok för att bevisa att Heidenstam är bättre än sitt rykte”, frestas man att säga att Korn nu gjort detsamma för att bevisa att Heidenstam var, om än inte sämre, så i alla fall inte bättre än sitt rykte.

Ta Heidenstam på allvar är en hastigt tillkommen bok, det medger han själv i förordet, med blott 125 textsidor i litet format. De första fyrtioalet sidor ägnas åt en kort översikt av Heidenstam och hans verk samt åt tre ganska originella motivstudier, som dock borde ha fått en betydligt bättre genomarbetning. Som de nu står verkar de mest som en förevändning till bokens väsentligen längre och mer engagerande del, i vilken tre inledande kortare, förebådande kapitel – *Den starke ledaren*, *Härstamningen* och *Nationalismen* – likt ett rökfång snävar in mot *Vägen till Hitler* och *Eftermälet*.

Som bekant kunde Martin Kylhammar redan för snart tio år sedan i *Pojken på vinden* (2010), efter en rigorös källkritisk granskning och med *Nationalencyklopedins* karakteristik av den nazistiska ideologin som referens, med bestämdhet tillbakavisa alla påståenden om att Heidenstam var nazismen hängiven. Den som kallar honom nazist gör det mot bättre vetande, konstaterade Kylhammar, med reservation för att nytt material i framtiden skulle kunna förändra bilden.

Den bilden utmanar nu Korn med den rakt motsatta uppfattningen, huvudsakligen med stöd av samma källor som Kylhammar och andra har åberopat, men faktiskt också med stöd av en ny (jag skall strax komma till den). Men till skillnad från Kylhammar gör Korn det verkligen lätt för sig. Han håller sig helt till det lika vanliga som otillräckliga förfarandet att ”endast registrera och räkna ord som indikation på politisk inställning”, som Birgitta Almgren, professor emerita i tyska med historisk inriktning, så träffande karakteriserar det i sin senaste bok, *Krossade illusioner: fallet Herman Kappner och nazistisk infiltration i Sverige 1933–1945* (2019). I kombination med att Korn därtill varken definierar eller preciserar centrala politiska begrepp – till och med *nazism* får stå utan någon som helst innehållsdeklaration – får hans argumentation inte tillräckligt fäste och stannar därför vid ett slags etikett- och citatexercis, som i sin tur väcker fler frågor än svar. För den kritiska läsaren, vill säga; den okritiska eller historiskt okunniga kan säkert ta Korn ad notam och finna goda skäl till varför Heidenstam ”flera gånger lyfts fram som föredöme av dagens ultrahöger och nazister, som uppenbart ser Heidenstam som deras. Nationalsocialistisk front hyllade honom inför valet 2006. Nordiska motståndsrörelsen har senare gjort samma sak. I gengäld har framför

allt Per I Gedin och Martin Kylhammar bestritt bilden av Heidenstam som nazist. [– – –] Men det finns en allvarlig brist i deras bevisföring. De har nämligen inte begagnat sig av det viktigaste arkivmaterialet som kan belysa frågan” (s. 84–5).

Detta ”viktigaste” arkivmaterial är Heidenstams brev till Paul Grassmann, svensktalande pressattaché vid tyska legationen i Stockholm. Grassmanns brev till Heidenstam har mycket länge varit tillgängliga, medan däremot Heidenstams brev i omvänd riktning under samma tid har legat oåtkomliga i Grassmanns privatarkiv, som först under hösten 2016 donerades till Riksarkivet och då blev tillgängligt. Således har varken Kylhammar eller någon annan kunnat utnyttja detta arkiv dessförinnan. Jag förutsätter att Korn inte kände till den omständigheten.

Så vad har då Korn funnit i Heidenstams brev till Grassmann? Ja enligt min mening inte mycket, i alla fall inte något som bättre ”belyser frågan” om Heidenstam var nazist eller inte, i den mening vi idag lägger i ordet ”nazist”. Brevväxlingen mellan Heidenstam och Grassmann har sedan Korns bok publicerades behandlats mycket utförligt i Kylhammars *Ett hemligt liv* (2019). Jag hänvisar därför dit och nöjer mig här med att citera och kommentera det korta avsnitt i ett av Heidenstams brev som Korn själv tycker är det mest belysande. Brevet, som är avbildat i faksimil på bokens omslag, är daterat den 7 mars 1933 i vilket han skriver:

Dess mer intresserat har jag var afton lyssnat i radion på de präktiga orationer av både Hitler och den kraftige Göring och den orkan av jubel som följt deras ord. Vad som nu sker i Tyskland betyder nästan här på avstånd lika mycket som för det tyska folket. Kan det förmå att resa en politisk mur mellan en omredigerad socialism och bolschevismen – sannerligen då har Tyskland räddat vår civilisation.

Först och främst, att Heidenstam i dessa dagar lyssnade på Hitlers och Görings ”orationer” är väl inte det minsta förvånande. Tvärtom. Det gjorde nog väldigt många av radiolyssnarna, föreställer jag mig, med tanke på de dramatiska händelser i Tyskland som föregick riksdagsvalet den 5 mars, som i en jordskredsseger förde Nationalsocialisterna (44 procent) och deras allianspartner de tysknationella (Svart-vitt-rött, 8 procent) till regeringsmakten med riksdagsmajoritet. Detta gav dagen därpå naturligtvis braskande rubriker på förstasidan i alla stora svenska dagstidningar. Men radion, den tidens ”heta” medium, kunde ju

som inget annat förmedla en mycket mer direkt, levande och kanske framför allt oredigerad bild av skeendena, i realtid.

Vilka tal Heidenstam faktiskt lyssnade till är svårt att fastställa. I ett tidigare känt brev till Ernst Liljedahl, som också Korn citerar ur, skriver Heidenstam den 30 juni 1933:

Hitlers inspirerande tal på sin första segerdag var sannerligen gripande i sin enkelhet och tacksamhet. Några judar talade han inte om, men ödmjukt tackade han sin gud.

Av beskrivningen att döma, skulle det kunna vara Hitlers "Aufruf an das Deutsche Volk" som Heidenstam syftar på, ett tretton minuter långt radiotal den 1 februari 1933, alltså dagen efter det att han blivit utnämnd till rikskansler. Detta tal kan man lyssna till om man så vill på www.archive.org, intressant såtillvida att Hitler här talar i normalt tonläge med sin mörka röst och österrikiska dialekt.

Vid månadsskiftet februari–mars 1933 sändes på kvällstid varje dag timplånga tal av Hitler via tyska sändare som kunde avlyssnas i Sverige: "Tal av Hitler i Messehalle" 28/2, "på offentligt möte" 1/3, "i Sportpalatset i Berlin" 2/3, "i Sagebielsäle" 3/3 och "på offentligt möte i Königsberg" 4/3, enligt programtablåerna i såväl *DN* som *SvD*. Det sista av dessa tal är det enda som vi med visshet vet att Heidenstam lyssnade till; i Kate Bangs nu återfunna dagbok noterade hon den 4 mars 1933: "Senere på aftenen hørte vi [Bang och Heidenstam] præsident Roosevelts indsættelse og hans tal i Washington og bagefter Hitlers tale fra Königsb[erg]." Både Bang och Heidenstam alltså; och såväl Roosevelt som Hitler.

Uppgiften om att Heidenstam lyssnade till Hitler och Göring är som sagt inte ny. Den förekommer också i ett brev till Heidenstams vän och beundrare Werner Wolf, skrivet någon av de sista dagarna i april 1933 och publicerat 1940 i Wolfs bok *Dagar på Övralid med Verner von Heidenstam*. Detta brev till Wolf har mycket snarlika formuleringar som brevet till Grassmann, och sakinnehållet i de bägge breven är i allt väsentligt detsamma. Tyvärr ger inte något av dem närmare besked om vad Heidenstam egentligen menade med, att skeendena i Tyskland nästan skulle betyda lika mycket för det svenska folket som för det tyska. Inte heller är det lätt att veta vad uttrycket "en politisk mur mellan en oredigerad socialism och bolschevismen [den stavningen förekom i dagspressen under 1920-talet]" i brevet till Grassmann kan betyda. Kylhammar försöker sig på ett svar, vilket inte Korn gör. Han

tycks nöja sig med att namnen på Hitler och Göring förekommer i, tveklöst, positiva ordalag.

Men oavsett vad han kan ha menat med det ena eller det andra, har vi med detta avsnitt i brevet till Grassmann ett avgörande bevis för att Heidenstam i själ och hjärta var nazist? Nej, enligt min mening, absolut inte, i synnerhet inte med det innehåll vi idag lägger i ordet. Det räcker inte på lång väg med att man 1933 yttrade något uppskattande om Hitler eller nationalsocialismen i Tyskland. Det var det många som vid den tiden gjorde, utan att för den skull vara nazister.

Och vad gäller Heidenstams uppfattning om deras svenska motsvarigheter, ger han tydligt besked om i ett brev till Grassmann daterat 23 november 1933. Brevet skrevs med anledning av att Selma Lagerlöf skymfats i tysk press för att hon skänkt pengar till den internationella flyktinghjälpkommitté som bildades under 1933. "På födelsedagen den tjugonde november", skriver Korn, "fick hon motta mängder med aggressiva och förklenande telegram från Tyskland". Detta reagerade Heidenstam på och skrev således till Grassmann (jag citerar ett utdrag ur Korns längre citat, s. 107):

Nog bruka våra vänner tyskarna ha namn av sig, att vara okloka diplomater, men sällan har jag hört något så dumt som de smädliga tyska telegrammen till Selma Lagerlöf på hennes sjuttiofemårsdag i natt. Sannolikt är det veterinären [Birger] Furugård [partiledare för Sveriges Nationalsocialistiska Parti], som har ordnat saken med sina beskyddare i Tyskland. Att de själva hittat på ett så osmakligt fjolleri är otänkbart. Därmed har de lyckats så ut en ond sådd bland svenskarna, särskilt bland dem som just varit tyskarnas bästa vänner. Veterinären Furugård är en rå man, som vill spela rollen av att vara en svensk Hitler, ehuru han alldeles saknar hans idealitet. Det är han som genom sin grovhet spränger den aktningsvärda svenska ungdomsrörelsen. Den brinner av heroisk anda så som aldrig förr.

Från dessa utdrag ur Heidenstams brev tycker jag att det är minst sagt långsökt att beteckna honom som "nazist". Låt mig, för jämförelsens skull, ge några drastiska exempel på hur missvisande det kan bli om man bara "registrerar och räknar ord som indikation på politisk inställning", i synnerhet i personlig korrespondens, där avsändare och mottagare oftast förstår varandra utan några förklaringar eller längre utläggningar.

Karl Otto Bonnier skrev i ett brev till Heidenstam 31 maj 1933, att "Hitlers sökande att skapa ett nationellt enigt Tyskland har ju visat åtskilliga sympatiska sidor [min kursivering]". Korn citerar brevet ur Per I Gedins biografi *Heidenstam: ett liv* (2006, s. 587–8), men utelämnar Gedins kommentar, att Bonniers brev "ganska väl återger den ambivalenta hållning till Tyskland som även åtskilliga svenska judar hade".

Minst sagt ambivalent var också den judiske storbankiren i Hamburg Max Warburg (1867–1946), som i ett brev 1932 skrev (i min översättning): "Antingen resignerar vi [den tyska nationen] och går under eller så trotsar vi alla de gemenheter som tillfogats oss genom en kraftig renässans. Sådillvida välkomnar jag den nazistiska rörelsen, hur bedrövliga de många ytterligheterna än är, särskilt för en sådan som jag." Brevet citeras i en intervju i tyska *Die Zeit* (2/10 2019) med den amerikanske historikern Harold James, som grundligt studerat weimartysklands näringslivshistoria, som därefter tillägger: "Denne store judiska bankir, som egentligen naturligtvis inte hade några sympatier för nationalsocialisterna, trodde, att systemet behövde en chock."

Och vad skall man säga om följande, onekligen långa men för ändamålet berättigade utdrag ur en text, publicerad och med förordet dagtecknat 13 augusti 1937, av en mycket välkänd författare:

Vi kunna inte avgöra, om Hitler skall bli den, som ännu en gång släpper lös över världen ett nytt krig, då den mänskliga civilisationen utan tvivel måste gå under, eller om han kommer att gå till historien, som den man vilken återupprättade den stora germanska nationens ära och sinnesfrid och förde den tillbaka, fridsam och stillsam, hjälpsam och stark till en framskjuten plats i den stora europeiska familjekretsen. Det är om denna ovissa framtid som historien en gång kommer att fälla sitt omdöme. Det räcker med att konstatera, att bågge möjligheterna ännu stå öppna i närvarande stund.

[– – –] Adolf Hitler var ett barn av den häftiga vrede och djupa förtvivlan som hystes av ett mäktigt imperium och en ras, vilken lidit ett överväldigande nederlag i kriget. Det var han som genom sina besvärjelser drev ut övergivenhetens och hopplöshetens onda andar ur den tyska folksjälens genom att i dess ställe sätta den icke mindre olycksbringande, men oändligt mindre sjukliga hämndtanken. [– – –] Vad man än må

ha för tanke om [Hitlers bedrifter under de femton år som nu gått] måste man i alla fall medge, att de utan tvivel äro att räkna till de märkligaste i hela världshistorien.

[– –] De som ha träffat Hitler ansikte mot ansikte i olika statsangelägenheter eller under sällskapliga former ha mött en utomordentligt duktig, lugn och sansad samt väl underrättad statsman och politiker med ett behagligt sätt, ett avväpnande leende och ytterst få ha undgått att röna intryck av hans skarpsinniga personliga dragningskraft. Och detta intryck är inte bara en återverkan av den makt han innehar. Han ingöt samma känsla hos sina medarbetare under varje skede av sin kamp, även då hans framgångar voro av minimalaste slag. Därför lever världen på det hoppet, att det värsta nu är överståndet och att vi få uppleva den dag, då Hitler framstår som en mildare och bättre gestalt i en lyckligare tidsålder.

Nej, det är varken Sven Hedin eller Fredrik Böök som är författare till dessa rader. Det är ingen mindre än Sir Winston Churchill i hans *Stora samtida*, utgiven i Sverige samtidigt med den engelska förstautgåvan *Great Contemporaries*. Churchill har mig veterligen aldrig tagit avstånd från sina rader, även om han är betydligt mer måttfull, för att inte säga rentav nedlåtande när han skildrar "den tyske korpralen" i sina minnen från andra världskriget (1948). Hur än det nu är med den saken, har jag svårt att föreställa mig att någon idag rimligen kan påstå att Winston Churchill, Max Warburg eller Karl Otto Bonnier var nazister, trots att alla tre på olika sätt och från olika synvinklar tydligen gillade vissa drag i nationalsocialismen, eller vissa egenskaper hos Hitler som politiker, och vad dessa åstadkom i Tyskland under 1930-talet. Och om det nu så vore att det i någon mån skulle gälla även Verner von Heidenstam, är inte då den mest relevanta frågan just den enkla lilla fråga som Rolf E. DuRietz ställde i sammanhanget (*TEXT*, vol. 7, s. 221) redan för tio år sedan: "So what?"